

Nyílt vagy rejtett ideológiák

A diszciplináris elkülönültség fogságába zárt társadalomtudomány a globális válság tükrében

*Mindaddig, amíg a társadalomtudományban, annak bármelyik diszciplináris ágazatában valamely kizárólagosságra törekvő, illetve „fő áramlatként” annak tekintett elmélet válik dominánssá, más elméletek, elméleti irányzatok kiszorítása, negligálása mellett, a társadalomtudomány óhatatlanul az ideológiák fogságában szenved.*²

Ma már ugyan nemcsak és nem annyira a világgazdasági, illetve a nemzetgazdasági válságról, hanem inkább annak elmúltáról vagy a kilábalás ígéretes fejleményeiről esik szó, az emberi társadalom mind rohamosabb tempóban rohan a további fejlődését, sőt egyáltalán a fennmaradását fenyegető globális válság felé. Eközben az egymástól elkülönült társadalomtudományi diszciplínák művelőinek többsége (tisztelő kivételeknek) továbbra is elmerül az adott diszciplináris „szakmához” tartozó parciális kérdéseknek a globális egésztől elvonatkoztatott vizsgálatában. Más szóval: továbbra sem látják a fáktól az erdőt, pontosabban: az egyes fákat veszélyeztető gyújtogatásoktól a már fellobbant erdőtüzet. Sokan meg továbbra is ideologikus fogalmakkal és érvekkel közelítenek a felhalmozódott, bonyolult problémákhoz.

Igaz, már akadnak olyanok is, sőt, számuk, talán arányuk is egyre nő, akik igyekeznek túllépni tanult vagy választott diszciplinájuk szűklátókörűségén és azon az ideologikus szemléleten is, amely a „globális válság” fogalmát – örvendezve vagy irtózáttal – „a kapitalizmus általános válságának” a marxizmus-leninizmus által hirdetett fogalmával azonosítja. Nem mintha tagadni lehetne, hogy a világgazdaságban érvényesülnek a tőkés piacgazdaság törvény-

¹ A cikk megjelent: Szentes Tamás. 2011. Nyílt vagy rejtett ideológiák – A diszciplináris elkülönültség fogságába zárt társadalomtudomány a globális válság tükrében. *Köz-gazdaság*, 1: 72-84.

² A tanulmány az MTA Politikatudományi Intézete által szervezett "Válság és társadalomkutatás" című konferencián elhangzott előadás (Budapest, 2010. november 9.) alapján készült

szerűségei, bár nem csak azok, de a szóban forgó azonosítás túlságosan is leegyszerűsíti a problémát a ráadásul pontatlanul értelmezett rendszerelméleti kérdésekre és az alternatívákat illetően is félrevezető.

Az ideologikus megközelítések túlságosan is a fogalmakra helyezik a hangsúlyt a valós tartalom helyett. Az ideológiai fogalmak csatájában elvész a lényeg, és az ellentétes ideológiák hívei között legfeljebb a „süketek párbeszéde” alakul ki. Inkább csak a saját köreikhez tartozókat győzködik, hiszen az általuk használt (vagy inkább elhasznált) fogalmak hallatán az ellentétes körökhöz tartozók eleve befogják a fülküket.

Annak megállapítása, hogy a válság, illetve válságok oka maga a kapitalizmus, még akkor is semmitmondó, ha végső soron igaz. A kapitalizmusnak mondott rendszer ugyanis nemcsak sokat változott kifejlődése óta, hanem igen sokféle arculatot mutat, sokféle változatban van jelen ma is. Ráadásul a szóban forgó megállapítás egy reális alternatíva felvázolásához sem ad módot, illetve kulcsot – különösen, ha a piacgazdaságot azonosítják a kapitalizmussal, valamilyen jobb, igazságosabb posztkapitalista társadalmat pedig (bármilyen névvel illessék is azt) egy piac nélküli gazdasági rendszerrel. Nem is szólva arról a minden idealizmust felülmúló naiv marxi vízióról, a jövő kollektív, kommunizmus néven jelölt (szinte földi mennyországgként leírt) társadalmának olyan, nemcsak piac, hanem egyszersmind állam nélküli, vagyis nyereszkesztől, bűnözéstől és erőszaktól mentes társadalomként való elképzeléséről, amelyben a társadalom minden tagja legjobb tudása és képessége szerint végez munkát a közösség érdekében és a közösen létrehozott termékekből csupán tényleges szükségletei szerint fogyaszt. A volt szovjet, illetve ahhoz hasonló rendszereknek egy ilyen társadalom kifejlődése első szakaszaként vagy bármilyen értelemben vett „létező szocializmusként” való értelmezése – pusztán annak alapján persze, hogy a szóban forgó rendszerek miként nevezték el önmagukat, vagyis milyen ideológiai céget választottak – nemcsak tragikomikus, hanem a lényegét elfedő, sőt meghamisító ideologikus beállítás. Ez még abból a szempontból is félrevezető, hogy a ma is létező és a világgazdasági viszonyok mélyreható átalakulása nélkül alighanem a jövőben is megjelenő hasonló, vagyis lényegüket tekintve: tartósan és a társadalom minden szférájára kiterjedően militarizált, államkapitalista rendszerek felismerését gátolja! Egy ilyen értelmezés sugallja azt is, hogy a két katonai blokk korábbi, tévesen két társadalmi rendszer harcának, illetve versengésének értelmezett konfliktusát lezártnak tekintve a „szocializmus” bukásával – úgymond – győzedelmeskedett „a kapitalizmus”, még azt sem firtatva, hogy annak melyik változata. (A szovjet típusú ún. „szocialista” rendszer eredetéről, lényegéről, jellemzőiről és bukásának okairól lásd más publikációimat [pl. 2003, 2008])

Az ideologikus szemlélet azonban korántsem korlátozódik a fennálló, válságokkal terhes, társadalmilag és nemzetközileg egyenlőtlenítő világgazdasági viszonyokat leegyszerűsítő, „a kapitalizmus” rendszerét bíráló egyes nézetekre. Nem kevésbé mutatnak ideologikus szemléletet, nem kevésbé foglalnak magukban – bár kevésbé explicite, inkább ügyesen rejtve – hamis, ideológiai tartalmat azok az elméletek, amelyek a fennálló viszonyok anomáliáinak apologetikus módon, valóságtól elvonatkoztatott, racionális cselekvéseket feltételező modellek révén való elrejtésére alkalmasak. Sőt, voltaképpen minden olyan elmélet ideológiává torzul, amely az igazság kizárólagos birtokosaként lép fel, illetve amelynek a tételeit általános és örök érvényű hittételekként kezelnek hívei. (Erről bővebben lásd nemcsak első akadémiai székfoglalómat, hanem egyéb, pl. 1996-ban és 2007-ben megjelent írásaimat is.)

Az, aki valamely (bármely!) elméleti irányzatot a teljes valóság megértésének egyetlen helyes és alkalmas eszközének tekint, voltaképpen arról tesz tanúságot, hogy nem ismeri az adott tudományos diszciplína, sőt általában az emberi tudomány fejlődéstörténetét, sem pedig az elméletek valódi természetét és az absztrakcióból eleve adódó korlátjait. A valóság ugyanis sokkal bonyolultabb és sokkal gyorsabban is változik, semhogy egy elmélet azt teljességében és örök igazságként leírni és megértetni lenne képes. Bár minden elméletnek van vagy lehet igazságtartalma, amiért azt indokolt megismerni, egyik sem tartalmazhatja a teljes igazságot. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a különféle elméletek, illetve elméleti irányzatok között egyenlőséget kellene tenni, hiszen relevanciájuk nem azonos mértékű.)

Mindaddig, amíg a társadalomtudományban, annak bármelyik diszciplináris ágazatában valamely kizárólagosságra törekvő, illetve „fő áramlatként” annak tekintett elmélet válik dominánssá más elméletek, elméleti irányzatok kiszorítására, negligálására tett kísérletek mellett, a társadalomtudomány óhatatlanul az ideológiák fogságában szenved.

A válság értelmezésében, magyarázatában és a válságkezelés módjában tapasztalt leegyszerűsítések (lásd ezekről Csaba László könyvét és újabb tanulmányát) részben azzal magyarázhatók, hogy az ideologikus szemléletmód, az egy bizonyos elméleti irányzat kizárólagos igazságának feltételezése eleve kizárja más elméletek, elméleti irányzatok (nem kevésbé csupán részigazságokat jelentő, de) felhasználható releváns megállapításainak figyelembevételét. Részben viszont annak is betudható, hogy többnyire nélkülözik a történeti szemléletmódot (amely a korábbi válságok tanulságainak összegzését kívánna) és a megfelelő, elfogultságtól és egyoldalúságtól mentes kritikai szemléletet is, főként pedig a holisztikus látásmódot.

Márpedig a társadalomtudományban a történeti, a kritikai és a holisztikus szemlélet eleve nélkülözhetetlen kritérium! Ha – miként más publikációimban [pl. 1971, 2005, 2007] is idézett H. Leibenstein [1957] professzor ajánlja – kiragadjuk az intellektuális kérdést a történelmi összefüggésekből, aligha érthetjük és magyarázhatjuk meg a vizsgált jelenség vagy folyamat mélyebb okait. Ha pedig kritikátlanul elfogadjuk a fennálló viszonyokat, intézményeket, politikákat, óhatatlanul azok apológiájába tévedünk, és ha kritikátlanul kezeljük tudományunknak és persze saját tudományos munkánknek is az eddigi eredményeit, akkor az általános és örök érvényű tanok téveszméjének, vagyis hittételeknek tudománytalan világába kerülünk. Holisztikus, vagyis az egészre és nemcsak a részekre koncentrááló szemlélet nélkül viszont eleve elveszünk a (bármennyire is fontos és vizsgálandó) részletekben. Ez utóbbi veszély persze abból a kétségbe vonhatatlanul jelentős fejlődésből is fakad, amely a társadalomtudományt, illetve általában minden tudományt, vagyis az emberiség ismereteinek összességét mindeddig jellemezte.

A társadalomtudomány eddigi fejlődése ugyanis nemcsak a különféle elméleti irányzatok egymást követő, egymást tagadó, illetve egymásra építő sorozata volt, hanem egyszersmind a társadalomkutatás különféle részterületeinek önállósuló diszciplínákra tagozódása is, valamint a természettudománytól és a biológiától való eltávolodása.

A valaha egységes társadalomtudomány szétaprózódása – a részterületek különvált diszciplínái ismeretanyagának jelentős gyarapodása mellett – a társadalmi lét és fejlődés egészének a látókörből való kikerüléséhez vezetett, a társadalomtudománynak a természettudománytól és biológiától való elkülönülése pedig az emberi társadalom és a természet interaktív viszonyának a negligálásához, illetve félreértéséhez. Lásd a természet „legyőzésének”, illetve átalakíthatóságának téveszméjét vagy éppen a nemzeti jövedelem számításában a természeti környezet károsításának, a meg nem újítható természeti erőforrások kimerülésének figyelmen kívül hagyását. (Mellesleg szólva, még a marxi koncepcióra hivatkozó NMP számításában is – annak ellenére, hogy a társadalomban létrehozott új értéket a szóban forgó koncepció szerint „a termék újraelőállításához társadalmilag szükséges munka mennyisége határozza meg!”)

A legutóbbi két-három évben tapasztalt világgazdasági (és egyben nemzetgazdasági) válság mélyebb okairól és a válságra, valamint a válságkezelésre vonatkozó leegyszerűsítő koncepciókról ehelyütt nem kívánom újból kifejteni (egy előző konferenciára készült) szerény és vitatható véleményemet, amely amúgy is olvasható és bővebb részletekkel könyvemben [2009] is

megjelent. De talán indokolt visszautalni arra, ahogyan a világgazdaság első (mind eredetét, mind hatását tekintve) globális válságát követően és már több más globális problémára felhívó felhívások ellenére (így pl. a Római Klub jelentései után is) az 1970-es évek közepén a nemzetközi gazdasági rend reformjának ügyét kezelték mind az irodalomban, mind a nemzetközi fórumok tárgyalásain. A reformnak (az Új Nemzetközi Gazdasági Rend, majd az azt kiegészítő új nemzetközi politikai, oktatási, kulturális, információs stb. rend koncepcióinak) a totális kudarca ugyanis nem csak a politikai akarat hiányának és számos irreális, naiv elképzelésnek vagy az országcsoportok, így az Észak és a Dél, illetve a Kelet és a Nyugat közötti érdekellentéteknek volt tulajdonítható. Nem utolsósorban annak is betudható volt (amint azt az UNCTAD folyóiratában megjelent cikkemben [1982] hangsúlyoztam is), hogy az egymással összefüggő problémákat szétparcellázva kezelték, az egyes részletekre vonatkozó megoldást más részletekétől elszigetelve keresték, és mind a vonatkozó dokumentumokban, mind pedig és különösen a tárgyalásokon az összefüggések figyelmen kívül hagyása, a holisztikus szemlélet markáns hiánya, vagyis – az UNCTAD akkori főtitkára, M. Pérez-Guerrero [1979] szavaival élve – a fragmentáció, a departmentalizáció és a fórum game volt jellemző. Noha a fejlődés és a gazdaság növekedése nem volt független a fegyverkezési verseny és militarizáció alakulásától, sem pedig a menekültügytől vagy a demográfiai és a foglalkoztatási problémáktól, az oktatási és kulturális kérdésektől, sőt a már jelentkező ökológiai problémáktól sem, ezeket az ügyeket az ENSZ különböző fórumain, szakosított intézményeinek rendezvényein tárgyalták. Sőt, még az UNCTAD aktuális fordulóin is külön szekciók foglalkoztak a kereskedelem, a transznacionális társaságok, az iparosítás, a nyersanyagok, stb. nyilvánvalóan összefüggő kérdéseivel.

A tanulságot azonban mindmáig nem vonta le sem a nemzetközi diplomácia, sem a kormányzati politika általában, sem pedig a társadalomtudományok művelőinek zöme. Továbbra is inkább jellemző a „csőlátás”, az összefüggő problémák elkülönítése, a részekre koncentráció mellett az egésznek a figyelmen kívül hagyása.

A közgazdászok zöme (tisztelt kivételnek) a gazdasági növekedés és a szűk értelemben vett egyensúly kérdéseivel van elfoglalva (sokszor még e kettőt is elválasztva egymástól, a gazdasági egyensúlyt pedig pusztán a költségvetés, illetve a fizetési mérleg egyensúlyaként értelmezve). A világgazdaság egymást immár meglehetősen sűrűn követő, bár más szférákban ki-robbanó válságait is önmagukban mint pusztán pénzügyi, illetve tőzsdei, vagy ingatlanpiaci, illetve adósságválságokat fogják felés igitkeznek kezelni. Még azok közül is, akik egyébként

a globalizálódó világgazdaságot szerves rendszerként értelmezik, sokan úgy vélik, hogy a pénzpiacok és tranzakciók szigorúbb szabályozásával, illetve a nemzetgazdaságokon belül a fiskális szigor (a kemény költségvetési korlát) megteremtésével elkerülhetők a további válságok.

Holott nyilvánvaló, hogy ha a világgazdaságban, illetve az egyes nemzetgazdaságokban sorozatos válságokat okozó súlyos egyensúlytalanságok mutatkoznak (akár az egyes részpiacokon, akár az állami költségvetésben vagy a fizetési mérlegben), akkor azok mögött, azok hátterében, illetve talajában felhalmozódó és növekvő nemzetközi, illetve társadalmon belüli egyenlőtlenségek húzódnak (jövedelmi, fejlődésbeli, esélybeli egyenlőtlenségek társadalmon belül, illetve társadalmak között vagy éppen az ökológiai viszonyokban). Következésképpen a válságok elkerülésének, az egyensúlytalanságok csökkentésének stratégiája az adott struktúrában gyökerező egyenlőtlenségek mérséklését követeli meg. Az ún. „szociális piacgazdaság” koncepciója és az ahhoz eredetileg kapcsolódó gazdaságpolitika nem utolsósorban a társadalmon belüli egyenlőtlenségek mérséklődését is célozta.

A meglévő és tovább mélyülő társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek viszonyai között, a piac és a tőke működésének szabályozása nélkül, a fennálló gazdasági világrend és a belső társadalmi viszonyok alapvető reformja, vagyis mélyreható intézményi változások nélkül nem igen remélhető az újabb válságok elkerülése, még kevésbé az emberiség fejlődésének fenntarthatósága és az élet minőségének általános javítása, sőt egyáltalán az életfeltételek tartós biztosítása!

Megjegyzendő, hogy a társadalmon belüli egyenlőtlenségek a gyengén fejlett, illetve a fejlődő országokban még nagyobbak is lehetnek, mint a fejlett és gazdag országokban, bár a bevándorlások révén ez utóbbiakban is növekvők.

A legszegényebb társadalmak elitrétege is a fejlett országok gazdagjainak luxusfogyasztását és életmódját igyekszik utánozni annak nemzetközi demonstrációs hatásai nyomán, ami a valaha nagyon is progresszív, megtakarító-beruházó nemzeti burzsoázia helyett inkább egyfajta – Andre Gunder Frank könyvének [1972] címét idézve – „lumpen-burzsoázia” megjelenését, spekuláns, parazita és pazarló magatartását példázza. Ez, főként pedig a pazarló luxusfogyasztásnak a fejlett országokból áradó demonstrációs hatása az egyik legfontosabb meghatározó oka, előidézője a nemzetközi eladósodás iszonyatosan kumulatív folyamatának.

A társadalmakon belüli és nemzetközi egyenlőtlenségek növekedése természetesen súlyosbítja a gazdaság egyensúlytalanságát, ami annak különféle szféráiban időről időre kirobbanó válságokhoz vezet.

Ha egy élő emberi szervezetben a testrészek valamelyike nem részesül megfelelő vérellátásban, vagyis egyenlőtlen a véráramlás, vagy ha az emberi test növekedésében, fejlődésében egyes testrészek elmaradnak, illetve egyes sejtek daganat formájában aránytalan növekedésnek indulnak, akkor az zavarokat, egyensúlytalanságot okoz az egész szervezet működésében, illetve fejlődésében. Kár és meglepő, hogy a közgazdászok és gazdaságpolitikusok zöme, különösen a neoliberálisok számára ez az analógia figyelmen kívül marad, amennyiben a világ gazdaság valamely országában, illetve régiójában a különféle részpiacokon kirobbanó és globalizálódó egyes válságokat önmagukban elkülönítve és a világgazdaság egészének strukturális viszonyaitól elvonatkoztatva hajlamosak vizsgálni, a nemzetgazdasági egyensúlyt pedig jobbra csak fiskális, költségvetési egyensúlyként kezelik, gyakran a társadalmi egyensúly kérdésétől is elvonatkoztatva.

Noha a globalizáció fogalma igencsak divatossá vált, a valamennyi országra kiterjedő, egyre mélyülő kölcsönös függőségeknek és mind intenzívebbé váló kölcsönhatásoknak és azok markánsan aszimmetrikus szerkezetének a vizsgálata továbbra is negligált témakör. Sokan (az „új intézményi iskola” érvei ellenére) a piacgazdaság törvényszerűségeit jobbra, legalábbis a standard tankönyvek zömében, még mindig a „homo oeconomicus” önálló lényének, racionális gondolkodásának és döntéseinek feltételezésével igyekeznek megmagyarázni, a piaci szereplők egyenlő helyzetét és tájékozottságát tételezik fel, fogyasztói szuverenitásról beszélnek, és a társadalmi fejlődést (a fejlődéstan ellenére) gazdasági növekedésként értelmezik. A Phillips-görbe és az „inverz U hipotézis” továbbra is evidenciaként szerepel, éppúgy, mint a nemzetközi beruházási tőkék áramlásának „intertemporális kereskedelemként” való értelmezése.

Ami az ún. „szociális piacgazdaságot” illeti, sokan hajlamosak megfélekedni arról, hogy valójában nem a piac működésétől várható el kedvező szociális hatás, a jövedelmi és esélyegyenlőtlenségek csökkentése, hiszen az egyáltalán nem tartozik a piac normális funkcióihoz. Sőt, még a „tökéletes” piac spontán működése is egyenlőtlenítő hatású, nem is szólva a „piaci tökéletlenségekről”. Magától értetődően az államnak, a kormánynak a feladata egy „szociális piacgazdaságban”, hogy megfelelő törvényekkel és jóléti intézkedésekkel, vagyis egy kiterjedt és hatékony szociálpolitikával csökkentse a társadalmi egyenlőtlenségeket, korigálja, illetve ellensúlyozza a piac normális működésének bizonyos kedvezőtlen társadalmi hatásait, és egyszersmind a saját működési területére szorítsa vissza az annak korlátjain túl terjeszkedő piaci mechanizmust. A piac működése, hatása és törvényszerűségeinek érvényesülése ma már (és csaknem mindenütt) a társadalmi lét olyan szféráira is kiterjedt (mint pl. az oktatás, kultúra,

tudomány, sport stb.), amelyek nem – még a gazdasági liberalizmus eszméjének eredeti megfogalmazói szerint sem – tartoznak a piac természetes hatáskörébe!

A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése sem csupán jóléti, szociális intézkedéseket kíván, hanem miként a társadalom egészének fejlődése is, a közegészségügy, a közoktatás, a tudomány, a szellemi és testi kultúra fejlesztését is, ami éppúgy nem bízható a piac spontán működésére, mint a természeti környezet védelme. Ha a közegészségügy területén a piac törvényei érvényesülnek korlátlanul, a lakosság többségének romló egészségi állapota, korai halála, a népességi ráta csökkenése a várható következmény. Ha a közoktatás és a tudományos kapacitások fejlesztését egyszerűen a piac változó igényei határozzák meg, annak kárát vallja a társadalom szellemi tőkéjének, alkotó és innovációs, valamint a korszerű technikát alkalmazó képességének nagysága és színvonala. Ha pedig a kultúra is áruvá válik, annak ára a kulturálatlanság, a kulturális igénytelenség és ízléstelenség terjedése, a tömegek műveltségének és testkultúrájának elsovadása.

A „szociális piacgazdaság” kifejlődése és működése tehát megköveteli, sőt feltételezi az államnak a társadalmi lét említett szféráiban való hatékony tevékenységét, de egyszersmind a társadalom természeti környezetének védelmét és a rendelkezésre álló természeti erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodást is. Ennek jegyében született meg az „ökoszociális piacgazdaság” fogalma, illetve eszméje, amely még inkább aláhúzza az állami szerep jelentőségét.

Az említett feladatok teljesítéséhez viszont az államnak (központi és helyi szerveinek egyaránt) pénzforrásokra, nem csökkenő, hanem növekvő költségvetésre, megbízható költségvetési bevételekre van szüksége. Ennek legmegfelelőbb eszköze (egy megfelelően szelektív forgalmi adó mellett) a progresszív jövedelemadóztatás, amely egyszersmind korlátozza a társadalmon belüli szakadék, a jövedelmi és esélyegyenlőtlenségek növekedését, és a fölösleges luxusküldásokra készítő hivalkodási hajlamot is – mégpedig piackonform és szektorsemleges módon! (Vagyis általában véve nem oly módon, hogy csak bizonyos – még ha indokoltan is kiválasztott – társadalmi célcsoportok, illetve gazdasági szektorok rovására diszkriminatívan születnek jövedelemkorlátozó intézkedések, amelyeknek ráadásul nem kívánatos emigráció, illetve belső brain drain lehet a következménye, vagy pedig a terhek nagy részének a lakosság, illetve a gazdaság egészére való áthárítása.)

A progresszív jövedelemadóztatás és egy megfelelően szelektív (az egészségre és a természeti környezetre káros, valamint a luxuscikkeket igen magas tarifával sújtó, az alapvető szükségleti cikkekre és kulturális javakra nem vagy alig kivetett) forgalmi adó a legkézenfekvőbb

és a piacgazdaság működésével összhangban lévő módszer. Olyan módszer, amely „pozitív összegű játékot” eredményezhet, amennyiben végső soron mindenki nyerhet azon, hogy a jövedelmek újraelosztása és megfelelő irányban serkentett felhasználása a hazai termékek, létszükségleti cikkek és az életminőséget javító kulturális és szellemi javak piacát bővíti, miközben a profitorientált vállalatok és személyek is csupán többletjövedelmük egy részéről kell, hogy lemondjanak, amit nagyrészt kompenzálhat vagy éppen túlkompenzálhat a piacbővülés és gazdaságélénkülés konjunkturális hatása.

Igencsak meglepő, hogy hazánkban a közgazdászok és gazdaságpolitikuskok zöme az egykulcsos jövedelemadó rendszerére való áttérés híve. Kétségtelen persze, hogy az egykulcsos jövedelemadó a jelenlegi bonyolult adóbevallás és költséges adóbeszedés, illetve ellenőrzés óriási mértékű egyszerűsítését eredményezheti, ugyanakkor azonban a leginkább antiszociális hatású, sőt egyértelműen növeli a már meglévő egyenlőtlenségeket is. Ha viszont a gazdagok adakozására, a karitatív szervezetek tevékenységére, a jótékonyagra buzdító agitációra épül a jóléti rendszer, az aligha lehet kellően kiterjedt és tartós. Ha pedig a jövedelmi különbségeket csupán a kormányzat hatáskörébe tartozó szférákban próbálják adminisztratív módon csökkenteni, akkor a magán-, illetve versenyszférába való elvándorlás, vagyis a már említett egyfajta belső „brain drain” lesz a várható következmény. Csak a progresszív jövedelemadó rendszere felelhet meg egy jóléti állam pénzforrás-igényeinek úgy, hogy az egyszersmind piackonform és szektorsemleges.

Megjegyzendő viszont, hogy a másik oldalon a „szociális piacgazdaságnak”, illetve az „ökoszociális piacgazdaságnak” olyan értelmezése is elutasítandó, amely a társadalmi lét minden szférájában, így a gazdaságban és a politikai közéletben is az állam szerepének és hatalmának növelését, az általános központosítást sugallja! A „szociális” vagy „ökoszociális piacgazdaság” ugyanis nemcsak hatékony szociálpolitikát és a társadalom fejlődése szempontjából meghatározó „humán tőke” központi forrásokból is történő fejlesztését, valamint a természeti környezet védelmét tételezi fel, hanem megköveteli egyszersmind a piacgazdaság normális, főleg bürokratikus beavatkozásoktól és monopóliumoktól mentes működését is. Ha az említett állami feladatok végrehajtására és azok finanszírozására törekvés az állami bürokrácia növekedésével, illetve a piac normális működésébe való adminisztratív beavatkozások gyakorlataival jár együtt, a piacgazdaság aligha lesz „szociális”, illetve valóságos piacgazdaság. Az állami bürokrácia túlbujánzása súlyos teher a gazdaságra nézve, az állam főleg adminisztratív beavatkozásai pedig (különösen ha még kiszámíthatatlanul változóak is) megzavarják a

vállalatok gazdálkodását és bizonytalanságot keltenek a fogyasztók körében is. Ez azonban korántsem lehet érv a gazdaság működésére is kiterjedő állami szabályozás ellenében, ha az piac-konform eszközökre épül (mint amilyen a fiskális és monetáris politika), és összhangban van a „szociális”, illetve „ökoszociális piacgazdaság” logikájával.

Összhangot kell tehát teremteni egyfelől a piac törvényeinek a gazdaságban való érvényesülése, a piacgazdaság normális működésének feltételei és másfelől a társadalom egészének jólétéről és fenntartható fejlődéséről gondoskodni hivatott állami beavatkozás között, mégpedig úgy, hogy se a piac, se az állam ne uralkodhassék a társadalom fölött. A megoldást progresszív reformok útján csak az jelentheti, ha a civil társadalom az előbbi kettőtől mindinkább független szervezetei révén képessé, alkalmassá és kellően erőssé válik ahhoz, hogy mindkettő működését hatékonyan ellenőrizze. (Lásd erről Marc Nerfin [1987] úttörő jellegű cikkét!) A civil társadalomnak a piacot, illetve a vállalkozói szabadságot kell felhasználnia az államnak való alárendelés, az alattvalói helyzet elkerülésére, míg ugyanakkor az államot kell felhasználnia a piac nem kívánatos társadalmi hatásainak elhárítására, illetve ellensúlyozására. Ez egy olyan valószínűségi demokrácia irányában való fejlődést tételez fel, amelytől még igencsak messze van nemcsak a gyakorlat (még a legfejlettebb országokban is), hanem többnyire a demokrácia konvencionális értelmezése a politológiában is.

A szűklátókörűség, a lényeg helyett a részletkérdésekre koncentráció és a konvencionális, illetve ideológiai ihletésű koncepciók és sémák alkalmazása nemcsak a közgazdászok zömére jellemző. Nemigen mentes (legfeljebb témakörének jellegénél és kiterjedtségénél fogva kevésbé) az említett fogyatékosoktól a politikatudomány sem. Jól példázza ezt nemcsak a politikai demokráciának a 4–5 évenként tartott választásokban kifejeződő, sőt arra korlátozódó, Nyugaton meghonosodott és mintául szolgáló képviselői rendszerrel való azonosítása és érvényesülésének jobbra a szükséges intézmények és jogszabályok megléte, illetve betartása, valamint a választások tisztasága alapján való értékelése. De nem kevésbé példázza az emberi jogok állampolgári jogokként való leszűkített értelmezése, a társadalmon belüli (etnikai, vallási és egyéb) konfliktusoknak és a nemzetközi, illetve regionális konfliktusoknak is gyakran a történelmi és gazdasági összefüggésekből kiragadott vizsgálata vagy éppenséggel a különböző kultúrák szükségszerű összeütközéseként való ábrázolása stb.

Ami a képviseleti demokráciát illeti, amely még annak mintaállamaiban is sok sebből vérzik, az közvetett jellegénél fogva egyrészt csupán helyettesítője a nagyobb közösségekben (egyelőre még) megvalósíthatatlan közvetlen demokráciának, másrészt a képviseleti rendszer önmagában véve még nem feltétlenül demokratikus. Valódi, többé-kevésbé teljes értékű és kiterjedésű demokráciát nyilvánvalóan csak egy olyan közvetlen demokrácia jelenthet, amelyben a döntések által érintett valamennyi állampolgár minden esetben nemcsak előre értesül a meghozandó döntés tárgyáról és várható következményeiről, hanem arról időben véleményt is nyilváníthat és az arra vonatkozó szavazásban részt is vehet. Ez azonban nemcsak megfelelően hatékony törvényes és intézményi biztosítékokat kíván a kisebbségek védelmében az azokat esetleg igazságtalanul sújtó többségi akaratnyilvánítás ellenében, hanem olyan interaktív kommunikációs rendszert és az állampolgároktól olyan tudatosságot, tájékozottságot és aktivitást is feltételez, amilyenre még a legfejlettebb országokban sincs egyelőre kilátás (még ha az infotechnikai feltételek már kialakulóban is vannak).

Ezért egyfelől a realitások, másfelől a civil társadalomnak mind a piac, mind az állam működése fölötti ellenőrzéséből adódó követelmények egyaránt azt sugallják és teszik szükségessé, hogy a képviseleti demokráciát kell valóban demokratikussá tenni. Ennek nemcsak az a (politikatudományi irodalomból jól ismert, de egyszersmind vitatott és a gyakorlatban nemigen alkalmazott) feltétele, hogy azt a képviselőt, aki nem képviseli megfelelően választói érdekeit, véleményét és akaratát, az utóbbiak bármikor visszahívhassák. Feltételezi azt is, hogy

- minden képviselőt egyénileg, nem pedig listák alapján válasszanak (több jelölt közül és persze titkosan),
- a megválasztott képviselő kötelező rendszerességgel tájékoztassa választóit a napi-rendre kerülő, döntés előtt álló közügyekről, és kérje is ki azok véleményét,
- a megválasztott képviselő minden esetben választói érdekei, illetve akarata szerint, azok véleményét időben megismerve foglaljon állást és szavazzon az azokat érintő kérdésekben, még akkor is, ha pártjának, illetve a pártfrakciónak az állásfoglalása és utasítása az ellenkezőjére készítené vagy kényszerítené, vagyis ne a pártfegyelem szabályait kövesse,
- majd számoljon is be a döntésekről és konkrétan arról, hogy mennyiben sikerült érvényesítenie választói akaratát a döntéshozatalban.

Egy olyan képviseleti demokrácia, amelyben a megválasztott képviselők nem választóiknak személy szerint rájuk eső szavazata alapján kerülnek be valamely testületbe, és nem annyira saját választóikat, mint inkább pártjukat képviselik, és néhány évre választóik véleményétől függetlenül is (a döntések előtt azt meg sem tudakolva) önkényesen, illetve minden mérlegelés nélkül pártjuk vezetőinek állásfoglalásához igazodva szavaznak, még aligha nevezhető valóban demokratikusnak. Ezért a mintának tekintett nyugati parlamenti demokrácia, amelynek bevezetése bármennyire is kívánatos lenne a világ számos országában és semmiképp sem lebecsülendő változást jelent az állampárti diktatúrák gyakorlatával szemben, legfeljebb csak egy jelentős előrelépésnek tekinthető, nem pedig végső célnak, a demokratizálódás (nem feltétlenül azonos menetű, de azonos irányú) útján.

Hazánkban – amint azt a rendszerváltás óta eltelt időszak mindmáig mutatja – még ennek a nyugati típusú parlamenti demokráciának a kiteljesedéséről sem beszélhetünk, még annak bizonyos alapelvei sem váltak szilárd bázisává a demokratikus közéletnek. Még szomorúbb, hogy a képviseleti demokráciának, sőt általában valamely közösség képviseletének az az említett természetes követelménye, hogy a közösség által annak képviseletére vagy vezetésére megválasztott személy mindenkor az adott közösség véleménye szerint foglaljon állást, szavazzon, illetve hozzon döntést, még a hazai szellemi elit olyan fellegráiban sem vált általános érvényűvé, mint az MTA, annak intézményei, valamint az egyetemek. (Csupán személyes példaként említem sine ira, hogy amikor az MTA IX. osztályának megválasztott elnökeként az osztály egészét érintő kérdésekben osztály-állásfoglalást kértem és képviseltem, egyesek részéről értetlenséget, sőt nemtetszést tapasztaltam. Az a kérésem pedig, amelyet az osztályhoz tartozó tudományos bizottságok elnökeihez, illetve az osztályüléseken résztvevő tagjaihoz intéztem annak idején, hogy tudniillik előre tájékoztassák az adott bizottságot az osztályülések napirendjéről, kérjék ki annak kollektív véleményét és képviseljék is azt, csaknem teljes kudarcot vallott. Számos egyéb példát is említhetnék. De amennyire nem tekinthető érdemnek az, ha valaki a természetes követelmény szerint jár el, annyira meglepő, sőt elkésérítő, ha azt az egyébként demokratikusan gondolkodó értelmiségiek, netán tudósok és profeszszorok sem tekintik magától értetődőnek.)

A demokratizálódás sikere – ez persze közhely – nemcsak a demokratikus intézmények és a demokratikus jogokra vonatkozó törvények megteremtésén, hanem a társadalom magatartásán is múlik. Ebből a szempontból is fontos a szellemi elit példamutatása és a közoktatás szel-

lemisége! De nem utolsósorban azért is, mert a válság – említett könyvemben kifejtett véleményem szerint is – nemcsak gazdasági természetű és megnyilvánulása, hanem társadalmi, politikai, kulturális és erkölcsi válság is világszerte.

A válság kezelése és az újabb válságok elkerülése tehát nem egyszerűen gazdasági kérdés, mint ahogy a megoldás egyik feltételeként reális alternatívaként ígérkező „ökoszociális piacgazdaság” kifejlesztése sem az, és ahogy a demokratizálódás és a civil társadalom szerepének erősítése sem egyszerűen politológiai kérdés.

Az előbbieken elmondottak nagyrészt vonatkoznak a globális válságokat előidéző egyensúlytalanságok és nemzetközi egyenlőtlenségek hatékony kezelésének feltételeire és módjára is, vagyis általában:

- (1) egy világszinten kibontakozó „ökoszociális piacgazdaságnak” és
- (2) egy valóban demokratikus nemzetközi képviseleti rendszer alapján működő, a világpiac működését piackonform eszközökkel szabályozó és a nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentésén munkálkodó globális kormányzásnak, valamint
- (3) a világpiac működését is és a globális kormányzással megbízott nemzetközi intézményeket is ellenőrző civil társadalom (nemcsak nemzeti és regionális keretek között, hanem azokon túl globális szinten való) szerveződésének és megerősödésének szükségességére. (Lásd erről egyebek között Miszlivetz Ferenc 2005-ben megjelent tanulmányát!)

Nyilvánvaló azonban, hogy noha a világtársadalom számára sem vázolható fel reálisabb alternatíva a globális válságok és a fenyegető katasztrófa elkerülésére, mint a fenti három pontba foglalt irány, a megvalósítás útja és módja jóval nehezebb, mint egyes országokon belül. Ugyanakkor – mint tapasztalhattuk a történelemben – az egyes országokra korlátozódó olyan törekvések, amelyek a fennálló világrend működésével ellentétes belső átalakulásra irányultak, eleve kudarca ítéltettek. A részek és az egész közötti kölcsönhatások törvényszerűségei arra intenek, hogy annál kedvezőbbek a feltételek az egyes országokon belül a fokozatos reformok útján való előrehaladás számára, minél inkább serkenti és segíti vagy legalábbis tolerálja azt az

azonos irányban változó nemzetközi rend, és megfordítva, annál gyorsabb lehet a globális világrend fokozatos átalakulása, minél több országban mutatkozik fejlődés az ökoszociális piacgazdaság, a politikai demokrácia és a civil társadalom fejlődése irányában.

Ehelyütt nem kívánom felsorolni mindazokat a kívánatos változásokat (a lista amúgy sem lehet teljes), amelyek a fenti három követelmény megvalósulásához is nélkülözhetetlenek, mint pl. a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti átalakulása, az ENSZ képviseleti és döntéshozatali rendszerének reformja, egy globális közületiszektor és a jövedelmek, erőforrások nemzetközi újraelosztását is biztosító nemzetközi adórendszer létrehozása, a világpiacon tranzakciók szabályozása, globális „kohéziós” és „strukturális alapok” megteremtése stb. Talán érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy XVI. Benedek pápa 2009-ben kiadott „Caritas in veritate” c. enciklikájában már nem elégszik meg azzal, hogy pusztán meggyőzéssel, az isteni szándékokra, a keresztény erkölcsre és szeretetre hivatkozva próbáljon a szegénységet enyhítő adományokra buzdítani, hanem (elődjének felfogását követve) intézményesített újraelosztásra is utal. Sőt a nemzetközi segélyezést illetően a szubszidiaritás elvének alkalmazását ajánlja, valamint általában a pénz és a nemzetközi tőke túlzott szerepének visszaszorítását, és voltaképpen egy világszinten is kialakítandó szociális piacgazdaság vízióját vázolja fel.

Szükségnek tartom viszont újra hangsúlyozni, hogy az átalakulás, a nélkülözhetetlen reformok megvalósítása, amelyet remélhetőleg nem a már közelgő katasztrófa fenyegető réme vagy pláne kiszámíthatatlan kimenetelű bekövetkezése gyorsít majd fel, hanem a szükségnek időben történő felismerése, aligha ígérkezik sikeresnek és kellően hatékonynak egy, a szellemi és erkölcsi válságot feloldó „új felvilágosodás” nélkül. Ez utóbbi feltételezi

- a társadalomtudomány, sőt általában a tudomány megszabadulását az ideológiáktól, az elméleti tételek általános és örök érvényű hittételekként kezelésétől és politikai érdekekhez igazításától, az „egy igaz elméletbe” vetett hittől és az ideológiai fogalmak és szemlélet csapdájából, valamint a szűk látókörű diszciplináris bezárkózástól is, vagyis
- a szellemi nyitottságnak, az elfogulatlan (politikai és gazdasági érdekektől független és pártsemleges) kritikai magatartásnak és a holisztikus szemléletmódnak az érvényre jutását, □ a vallásoknak és általában a vallási hitnek a mentessé válását nemcsak a politika befolyásától, hanem az egymás ellen politikai célokra manipulált felhasználásától, valamint a kizárólagosságra törekvéstől is,

- a nemzeti öntudatnak és hazafiságnak a határozottabb, egyértelmű elhatárolódását a más nemzetekkel és nemzetiségekkel szemben megnyilvánuló nacionalista érzelmektől és azokat kihasználó demagógiától,
- identitástudatunk korrekcióját, „sorrendiségének” a tágabb kategóriáktól – miként a postai címzések régebbi hazai gyakorlatában – a szűkebb kategóriák felé haladással való megváltozását (vagyis az „én-től a szűkebb szakmai, vallási, politikai közösségen, nemzetiségen és nemzeten át az emberi fajhoz, illetve csak legvégül a földi természet részeként a Föld élő világához, ugyanahhoz a bolygóhoz tartozásig” vezető sorrend helyett a fordított sorrend tudatosodását), és annak eredményeként
- az emberi társadalom és a természet viszonyának újraértékelését, valamint
- a „planetáris tudat” és erkölcs kifejlődését (lásd erről László Ervin 2009-ben megjelent könyvét!), beleértve
- az általános együttműködési készség és tolerancia általános elterjedését.

A holisztikus szemléletmód alkalmazása, vagyis a részletekben való elmerülés és az egyedi jelenségekből, illetve az egyénből (a homo oeconomicusból vagy a homo politicusból) való kiindulás helyett az egésznek és a részek, egyedi jelenségek közötti összefüggéseknek és az egyének, egyes társadalmak, illetve az emberiség és a természet közötti viszonyoknak a figyelembevételére és vizsgálatára nem jelenti azt, hogy a dedukció oltárán feláldozzuk az indukciót. Sem pedig azt, hogy a tudomány részterületein, különvált diszciplínáin és szubdiszciplínáin belül elért eredményeket sutba kellene dobni. „Csak” a szemléletmódban, a látáskörben jelent, ott viszont radikális változást, ami viszont egyszersmind mércét is jelent az indukció révén és a részterületeken elért eredményeknek az értékelésében.

Ami a vallásokat illeti, talán nem túlzás megállapítani, hogy mihelyt valamely vallás kizárólagosságra törekszik és az Isten, illetve az istenhit egyedüli igaz képviselőjének állítja be önmagát, nemcsak alkalmassá válik politikai célokra, nacionalista vagy rasszista, illetve általában hatalmi indítékból mások kirekesztése céljából való felhasználásra, hanem voltaképpen isten-tagadóvá is válik. Vagyis implicite megtagadja annak az Istennek (bárhogyan nevezzék is) a szellemét és tanítását, amelyikben hisz. Identitástudatunk korrekciója, sorrendiségének megváltozása nem jelenti azt, hogy meg kellene tagadnunk vagy fel is kellene áldoznunk a saját egyéni vagy társadalmi, illetve nemzeti öntudatunkat és érdekeinket, de jelenti azt, hogy nem helyezhetjük azokat a nagyobb közösséghez tartozásunk és annak érdekei fölé.

Bizonyára még igen hosszú út vezet a fennálló világrend átalakulásához és az „új felvilágosodás” általános elterjedéséhez, illetve kibontakozásához. Hiszen még nagyobb hatalommal és befolyással bírnak azok, akiknek érdeke a status quo fenntartása, a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek megmaradása és további növekedése, akik nyereszkedni remélhetnek az egyensúlytalanságok és válságok következményeiből. Talán még többségben vannak azok is, így a társadalomtudomány területén is, akik számára az emberiség jövőjének, alternatív forgatókönyveinek kutatása, a globális problémák vizsgálata és megoldásuk keresése, a fejlődés fenntarthatóságának elemzése nem jelent igazi tudományt, sőt, akik diszciplináris önhittségükben, illetve a (bármennyire is fontos) részproblémákra korlátozódó szemléletük bővületében kétségbe vonják az interdiszciplináris kutatások létjogosultságát és explicite vagy implicite tagadják a holisztikus szemléletmód szükségességét. (Jól példázza ezt a multidiszciplináris témakörű, vagyis eleve interdiszciplináris szemléletet kívánó doktori iskolák kiszorulása az egyetemi PhD-programokból. De nem egyszer tapasztaltam a tudományos minősítési eljárások vagy éppen az akadémiai levelező tagok választása kapcsán is, hogy az interdiszciplináris szemléletű, illetve interdiszciplináris témákat feldolgozó tudományos munkákkal szemben, sőt a jövőkutatás ellenében is többek részéről nagyfokú averzió mutatkozott. Igaz, olykor arra való és egyes esetekben helytálló indoklással, hogy a tudományos „határterületekre” menekvés kibúvót jelenthet a diszciplínák kemény követelményei alól. Ez az érv azonban mint megengedhetetlen általánosítás maga is kibúvó a kor követelményei alól!)

Másfelől viszont már mutatkoznak biztató jelek is – nemcsak a nagyvilágban, hanem hazánkban is –, amelyek legalábbis a kívánatos irányba fejlődésre, változásra vagy elmozdulásra vallanak mind a közgondolkodásban és a társadalmi reakciókban (miként a természeti katasztrófák kapcsán megnyilvánuló szolidaritás és adományozás példái mutatják), mind pedig – és persze elvárhatóan – a szellemi elit köreiben. Ez utóbbit – hogy csupán hazai fejleményeket említsek – nemcsak a lánkjegyzetben említett konferenciának a megszervezése példázza, hanem az olyan kezdeményezések is, mint pl. az „Új Reformkor” és a „Budapest Klub Alapítvány”, amelyekhez csak gratulálni tudok.

Az interdiszciplinaritás, a holisztikus szemléletmód alkalmazása magától értetődően interaktív viszonyt kíván az egyes tudományágak között. Ennek felismerésére jó példa Lovász László akadémikus nyitó előadása a Magyar Tudomány Napján. Idézem fontos megállapítását:

”Az ismeretek elmélyülésével az egyes tudományok mind távolabb kerülnek egymástól, egyre nehezebbé válik köztük a párbeszéd. Ugyanakkor a világ pontos megértéséhez nélkülözhetetlen az egyes tudományok és tudományágak egymást kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolata.”

Mi sem jellemzőbb a jó irányú változásokra, mint hogy az a (nem mellékesen Nobel-díjas) Paul Krugman, akinek M. Obstfelddel közösen írt tankönyve a konvencionális közgazdaságtan egyik tipikus megnyilvánulása, benne a nemzetközi tőkeáramlásnak transzformációs görbével ábrázolható „intertemporális kereskedelmként” való elképesztően leegyszerűsítő, sőt apologetikus értelmezésével, a válság sokkoló hatására a New York Times 2009. szeptember 2-i számában a következőket írja (magyarra fordítva): „Csak kevés közgazdász látta a jelenlegi válság közeledtét előre, de ez az előrelátási kudarc a legkisebb volt a szakterület problémái között. Fontosabb volt a szakma vaksága magát a katasztrofális kudarcok lehetőségét illetően egy piacgazdaságban... a közgazdasági szakma ment tévútra, mivel a közgazdászok mint csoport összetévesztették az imponáló matematikába páncélozott szépséget az igazsággal... a közgazdászok ismét beleszerettek egy olyan gazdaság régi, idealizált víziójába, amelyben ésszerűen cselekvő egyének hatnak kölcsönösen egymásra tökéletes piacokon, ezúttal tetszetős egyenletekben ábrázolhatóan. Szerencsétlenségre, a gazdaságnak ez a romantikussá tett és sterilizált víziója a legtöbb közgazdászt arra készítette, hogy figyelmen kívül hagyjon mindent ami rosszul működik.” És így tovább...

Irodalomjegyzék

Benedict XVI Supreme Pontiff (2009): *Encyclical Letter „Caritas in veritate”*. Libreria Editrice Vaticana, Roma

Csaba L. (2009): *Crisis in Economics?* Akadémiai Kiadó, Budapest

Csaba L. (2011): „A válságkezelés válsága és a kiút kiútatlansága?” Megjelenik in: Muraközy, L. szerk., *Húsz év múltán*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Frank, A. G. (1972): *Lumpenbourgeoisie: Lumpendevlopment* Monthly Review Press, New York

László E. (2008): *Világváltás. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, pp. 59–60.

- Leibenstein, H. (1957): *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York
- Miszlivetz F. (2005): Globális civil társadalom felé? In: Szentes T. és mk. *Fejlődés, Versenyképesség. Globalizáció I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, pp. 363–393.
- Miszlivetz F. szerk. (2008): *Találjuk ki... Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. MTA PTI – Savaria University Press, Szombathely
- Nerfin, M. (1987): „Neither Prince nor Merchant: Citizen – An Introduction to the Third System”, *Development Dialogue*, No. 1. pp. 170–195.
- Szentes T. (1971): *The Political Economy of Underdevelopment*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szentes T. (1976): „International trade and the developing countries: will the new international economic order be a really new?”, *Labour and Society*. ILO. Geneva. No. 3–4. pp. 39–51.
- Szentes T. (1986): „The Concept of the New International Economic Order: A Decade After”, *World Bulletin*, Vol. II. No. 5–6. Sept.-Dec. Philippines. pp. 17–44.
- Szentes T. (1996): „Az ideológiák fogságában vagy egy új felvilágosodás előestéjén?” (Előadás a BKE Jubileumi konferenciájának plenáris ülésén) In: BKE, *Társadalom és Gazdaság, Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*. I. kötet. BKE, Budapest. pp.31–55.
- Szentes T. (2003): *World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szentes T. (2007): „A közgazdaság oktatásáról”, *Köz-gazdaság. Tudományos füzetek*. II. évf. 2. sz. BCE, Közgazdaságtudományi Kar, Budapest, pp. 141–170.
- Szentes T. (2008): „Győzött-e a kapitalizmus?”. In: Miszlivetz, F. szerk. „*Találjuk ki...*”. *Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. MTA Politikai Tanulmányok Intézete, Savaria University Press 2008 pp. 32–49.
- Szentes T. (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág Kiadó Budapest
- Szentes T. és mk. (2005): *Fejlődés, Versenyképesség, Globalizáció. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.